

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ФІЛОЛОГІЇ ТА ЖУРНАЛІСТИКИ

УДК УДК 821.161.2.09:[94(477)"1932/1933":341.485]
DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2024.6/59>

Ніколаєнко В. М.

Запорізький національний університет

«ЗРОБИ ТАК, ЩОБ Я ОПИНИВСЯ У ВИРІЇ»: ХУДОЖНЯ РЕЦЕПЦІЯ ДИТИНСТВА ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ В РОМАНІ О. ТА Т. ЛИТОВЧЕНКІВ «КНИГА ЖАХІТТЯ 1932–1938»

У статті досліджуються особливості художнього осмислення теми дитинства під час Голодомору в романі Т. та О. Литовченків «Книга Жахиття. 1932–1938». Твір є третьою книгою історичної серії «101 рік України» письменницького подружжя, яка охоплює 1914–2014 роки. Попри те, що діапазон наукових розвідок, присвячених темі Голодомору 1932–1933 років, доволі широкий, вивчення трагедії масового вбивства голодом перебуває лише на початкових етапах. Наразі маємо багато питань, що потребують ґрунтовної поліаспектної обсервації. До таких належить і заявлена тема, яка у своєму загальному формулюванні має лише поодинокі напрацювання, а на прикладі роману Т. та О. Литовченків «Книга Жахиття. 1932–1938» аналізується вперше. У тексті наголошено, що роман складається з розділів-новел. Тож авторська рецепція теми Голодомору взагалі й дитинства зокрема корелює з вимогами жанру: автори увиразнили емоційні аспекти твору, залишивши для описів мінімум художнього простору. Художня версія історії дітей, які мали досвід проживання Голодомору, коротка, але психологічно насичена й страшна. З огляду на вік у молодших персонажів спрацьовують природні механізми енергозбереження, що проявляється насамперед у зниженні рухової активності й у байдужості до всього. Переживання голоду для них відбувається через наявність/відсутність їжі, води й тепла. Старші діти обирають стратегію виживання, пристосовуючись до нелегких умов дійсності. Їхнього життєвого досвіду достатньо для розуміння того, що відбувається, і які наслідки несуть ті чи ті дії. Але в умовах безвиході, залишені напризволяще, роблять далеко недитячі висновки й вирішують за себе й молодших.

Ключові слова: Голодомор, діти, досвід, життя, їжа, поведінка, смерть, шанс.

Тема Голодомору торувала шлях у літературному просторі довго й складно: від появи художніх творів про масове вбивство голодом услід за його здійсненням (роман У. Самчука «Марія» (1933), оповідання О. Любченка «Кострига» (1933), вірш О. Мусієнка «Голод» тощо), порушуючи табування і нехтуючи ймовірними ризиками, на які наражали себе автори в часи панування тоталітаризму (роман «І будуть люди» (1964–1968), повість «На коні і під конем» А. Дімарова (1973); повість «Стокозове поле» (1941), роман «Людина і зброя» (1960) О. Гончара тощо) до 90-х років ХХ століття, коли вони нарешті могли сказати читачеві правду (роман «Тисячолітній Миколай» П. Загребельного (1994); повість «Голод» (1990), збірка творів «Співуча колиска з верболозу» (1991) Є. Гуцала тощо), й до сьогодні, коли письменники, осмислюючи трагедію Голодомору 1932–1933 років, пропра-

цьовують питання індивідуальної і колективної пам'яті й постпам'яті, травми й посттравми, наслідків і нових проявів геноцидів, зокрема й голодом, уже з урахуванням їх відголосків у реаліях дня сьогоднішнього (романи Л. Кононовича «Тема для медитації» (2004), М. Бриниха «Хліб з хрящами» (2012), С. Талан «Розколоте небо» (2014), Н. Доляк «Чорна дошка» (2014), Р. Плотнікової «Реквієм для Рози» (2016), Т. й О. Литовченків «Книга Жахиття. 1932–1938» (2018), І. Мельниченко й В. Геращенко «Живі. Всупереч» (2021), Н. Чайковської «Очевидець» (2021), Т. П'янкової «Вік червоних мурах» (2021), І. Власенко «Глибокі ріки течуть нечутно» (2023), Дарини Гнатко «Щоденник безнадійно приреченої» (2023) тощо).

Корпус художніх творів про Голодомор у всіх родо-жанрових вимірах поступово поповнюється, прикладом чого є вище наведений перелік, який,

хоч і має всі ознаки випадкового й переважно складається з романів, усе ж засвідчує стійкий інтерес письменників до теми масового знищення українського населення на початку 30-х років ХХ століття. Однак наразі питання Голодомору ще лише на початкових етапах свого художнього осягнення. Це стосується й наукових студій у всіх соціогуманітарних науках, що досліджують Голодомор як історію масового вбивства голодом упродовж 1932–1933 років, так і геноцид, якому піддавалися українці упродовж I половини ХХ століття (історики В. Гудзь, В. Марочко, С. Кульчицький, Дж. Мейс, С. Плохій, Т. Снайдер, Ф. Турченко, І. Шугальова та ін.; соціологи Д. Блек, М. Шоу, Б. Кемпбелл, Д. Портер та ін.; соціальні психологи І. Жмурін, Е. Стауб, І. Чарни та ін.; антропологи А. Л. Гінтон, О. Кісь, Н. Шепер-Г'юз та ін.; політологи Ч. Альдертон, Д. Бар-Тал, Б. Е. Валентино, Н. Івчик, Л. Нагорна та ін.; культуролог А. Ассман; літературознавці Г. Драненко, Г. Дж. Каргас, Т. Конончук, Ю. Логвиненко, О. Пухонська, В. Пушко, Л. Романенко, І. Руснак, Н. Тимошук, Т. Хом'як та ін.).

Акція впокорення українців голодом, що планувалася з 1928 року, тривала впродовж двадцяти двох місяців: початок Голодомору, який припав на зиму 1931 року, перейшов у категорію масового протягом 1932–1933 років [див.: 6, с. 145]. У підсумку колективізації, розкуркулення, заготівельних кампаній українське село втратило свій соціально-економічний потенціал. Результати цих дій мали швидкі наслідки геноцидних актів радянської влади. Але були й інші операції, спрямовані на підпорядкування населення України через знищення: руйнування основ культури, заборони церков і віри, створення умов життя, що призвели до смерті чи попередження дітонародження; примусова відмова від дітей, їх передання в інші групи [див.: 3], які деструктивно впливали на демографічну, духовну й культурну сфери.

Однією з найбільш вразливих категорій населення, що підпала під вплив негативних наслідків геноциду, були діти. Історія засвідчує, що більше шансів на виживання було в дітей від 10 років, які володіли певним рівнем комунікації й краще пристосовувалися до умов голодного життя. Маючи вищий рівень мобілізації свідомості, котра, за полівагальною теорією С. Порджеса, налаштовує організм на порятунок [див.: 9, с. 16], вони змінювали поведінкові стратегії відповідно до ситуації, у якій перебували. Тоді ж як у молодших дітей шанси на виживання були суттєво нижчими: «понад 30% або 1,2 млн жертв Голодомору діти до 10 років» [1].

Попри те, що тема Голодомору в переліку актуальних наукових розвідок гуманітаріїв, усе ж залишаються аспекти, які варті уваги, скажімо, «“обличчя” різних соціальних акторів, зокрема дітей, їхнього ... досвіду в екстремальних умовах» [10]. Ситуація в літературознавчому дискурсі в цій царині подібна, адже маємо лише поодинокі студії (І. Ісаєв [2], Ю. Ласкава [4], В. Ніколаєнко [7; 8] тощо) з вивчення цієї теми. Тож мету дослідження вбачаємо в потребі наукового аналізу теми дитинства в романі О. й Т. Литовченків «Книга Жажіття. 1932–1938», осмисленні умов життя дитини в ситуації тотального голоду, її поведінкових стратегій, соціально-побутового і психоемоційного досвіду. Об'єктом розвідки є роман О. й Т. Литовченків «Книга Жажіття. 1932–1938».

«Діти рідко виступають головними героями творів про Голодомор, але без осмислення їхніх образів, художньої рецепції їхніх долі не обходиться жоден письменник у художній літературі» [8, с. 253], адже вони, будучи частиною родини, живуть у тих умовах, які змогли забезпечити їм батьки, тож нарівні з дорослими потерпають від геноцидно-репресивних дій влади.

У романі О. й Т. Литовченків «Книга Жажіття. 1932–1938» тема Голодомору постає частиною історії знищення українського населення впродовж найстрашніших семи років, які автори маркують за допомогою лексеми «жажіття», винісши її в заголовок твору, оскільки масштабний терор голодом змінюється масовими репресіями: арештами, тортурами, убивствами, депортаціями населення тощо. Твір складає низка розділів-новел, долі героїв яких перехреснюються, перегукуються чи повторюються.

Дитинство Маратика і його двоюрідних братів та сестер припадає на роки, упродовж яких окупаційна радянська влада почала завершальний етап побудови «щасливого суспільства майбутнього», де всі працюють за принципом: «Від кожного за здібностями, кожному за працею». Але на шляху до цієї «світлої» мети стали «несвідомі» українці, яких треба було «переконати» в хибності рішення залишатися господарями на своїй землі й працювати на себе, а не на державу в складі колективного господарства. Маратик залишається сиротою, оскільки мама його виявилася «замаскованою ворогинею народу» [5, с. 35], а батькові «вилупок» [5, с. 35] від неблагонадійної дружини не потрібен; дідуся й бабусю розстріляно як «кривавих ворогів народу» [5, с. 35]. Прихищає дитину рідна тітка Катерина Пашенко, котру невдовзі арештовують чекісти як дітовбивцю і канібала.

П'ятеро дітей залишаються в забитій хаті під охороною без шансів на виживання.

Відповідно до вимог жанру новели описи в розділі зведено до мінімуму, автори використовують низку деталей, завдяки яким досягається мета: відтворити реалії життя села, занесеного на «чорну дошку». Показовим у цьому плані є опис молодших дітей: «Ходити було важко не тільки через розпухлі черева і граничну слабкість: з усіма суглобами, які тільки були в їхніх ослаблених тільцях, коїлося щось кепське. Коліна й ліктики горіли, немов опечені в окропі, під зап'ястки як хтось піску насипав...» [5, с. 36]. Павлусик, Василюк й Андрійко з огляду на вік ще не мають того необхідного мінімального досвіду, аби свідомо обирати стратегію поведінки, тож у них на рівні рефлексів і підсвідомості спрацьовує лише біологічний режим економного витрачання енергії організму – діти намагаються менше рухатися, щоб зберегти сили. Переживання голоду для них відбувається через наявність/відсутність їжі, води й тепла: «під дружній стукіт дерев'яних ложок вмить спорожнили свої дерев'яні миски. Потім почали дружно благати: – Мамо, мамуню, налейте ще! Ну, матусенько!.. Мамунечко, а можна ми тоді з'їмо те, що Леся з Маратиком не поїли?! Ну, матусенько, ну, будь ласочка...» [5, с. 36].

Леся з Маратиком, на відміну від молодших братиків і сестрички, уже загалом розуміють, що відбувається. Вони намагаються в загрозовій для життя ситуації чинити обачно, практично, обдуманно. Так, Маратик знає, що татові під гарячу руку краще не потрапляти, навіть випадково; Диявол Революції забрав маму й став причиною відмови батька від нього; дідусь із бабусею визнані «куркулями-визискувачами» за те, що мали старезні ручні жорна, й отримали «суворий вирок: скарати... через розстріл» [5, с. 21]; відчуває, що із «затії батька сімейства Пашенків» [5, с. 36] виміняти залишки домашнього майна на харчі нічого не вийде; з жахом усвідомлює намір тітки, яка стоїть над ним серед ночі з ножом у руках, і напевне знає, з кого зварено ту смачну юшку, що підняла знесилених меншеньких братів і сестеру на ноги тощо, за що арештували тітку Катрусю. Маратик на власному досвіді переконався: якщо не можеш допомогти близькій людині, то в умовах насилля краще не наражати ні себе, ні іншу рідню на небезпеку. Він розуміє, де треба стриматися й промовчати, а де діяти. Більше слухає і розмірковує, говорить мало. Не оцінює жодну дію старших і намагається прислухатися до раціональних думок. Його поведінка спрямована на

самозбереження. Саме тому хлопчина стримує сестру, яка поривається захищати арештовану напівзбожеволілу від горя матір: «Мамо-о-о!!! ... Леся кинулась на допомогу матері, однак Маратик вчасно схопив її за плечі, притиснув до себе й почав благати: – Облиш, не треба... Нічого б ти їм не заподіяла... Я-то вже знаю... Не забувай, хто мій тато. Я коли жив у місті дещо бачив таке, що...» [5, с. 36]. Попри те, що хлопчик із докором кидає тітці: «краще б ви не її, а мене...» [5, с. 39], натякаючи на Вустю, яку мати принесла в жертву, аби спробувати врятувати сильніших дітей, він розуміє рівень відчаю жінки, що обрала, кому дати шанс на життя, і той безмір страшної правди, адресованої йому та Лесі: «– Нам до весни треба якось дотягти. Хто для цього ще має сили – той мусить жити. Отож припиніть балачки і йдіть мерщій їсти» [5, с. 39]. Тож із зусиллям, але споживає юшку, до якої б за інших обставин навіть не наблизився б.

Усвідомлюючи фатальність ситуації, діти сприймають її як можливість звільнення від мук голоду. Вирішують позбавити і себе, і молодших довгих страждань, сподіваючись, що голод і холод будуть помічними їм у цьому. У нетопленій хаті за буденними розмовами про мам, бабусю, дідуся, мрії, чекаючи смерті, обговорюють питання єдиного можливого способу виживання: «Можеш з'їсти, як захочеш. Малечу не чіпай, не треба. А мене можеш... Тільки зачекай, доки я ... вже не дихатиму» [5, с. 45]. Спокій і недитяча мудрість стоять за цим дозволом, адже в ньому усвідомлення головного права людини на життя й шанс на його збереження. Попри трагізм ситуації, смерть дітей, про яку повідомляється за фольклорною формулою («Знадобився день, ніч, і ще одна ніч...») [5, с. 44], «сил дівчинки вистачило тільки до ранку» [5, с. 44], «не прокинулась наступного ранку» [5, с. 47]), у фіналі цієї страшною історії, що завершується картиною-маренням розмови Маратика з Богом, звучить вітаїстичний мотив: життя триває.

О. й Т. Литовченки в романі «Книга Жажиття. 1932–1938» у контексті історії про найжорстокіші роки геноциду українського народу порушують тему дитинства, яку подано відповідно до вимог жанру новели, що виконує роль розділу. Тож авторська увага переважно концентрується на внутрішніх станах і ситуаціях, які проживають діти. У молодших дітей спрацьовують насамперед біологічні ресурси, спрямовані на зберігання енергії задля забезпечення життєдіяльності організму. Тому вони пасивні й байдужі, часто перебувають у стані оціпеніння, з якого їх виводить

лише їжа й частково тепло. Старші діти обирають стратегію виживання, пристосовуючись до нелегких умов дійсності. Їхнього життєвого досвіду достатньо для розуміння того, що відбувається, і які наслідки несуть ті чи ті дії. Але в умовах безвиході, залишені самі напризволяще, роблять далеко недитячі висновки й вирішують за себе й молодших. Смерть їх не лякає, а сприймається як звільнення від мук голоду. Водночас є глибоке

розуміння головного права людини на життя, що формується в умовах боротьби за виживання.

Дослідження теми дитинства під час Голодомору – тема, яка має всі ознаки наукової перспективи, адже геноцидні акції призвели до негативних наслідків для дитини на фізичному й психо-емоційному рівнях і впливали й на їхніх нащадків, котрі стали носіями посттравми й постпам'яті. Тож пропрацювання травм і її деструктивних наслідків є шляхом до її подолання.

Список літератури:

1. Воловина О. Розуміння чисельності втрат населення внаслідок Голодомору. URL: <https://surl.li/tsyuefj> <https://library.lg.ua/uk/article/1354> (дата звернення : 12.11.2024).
2. Ісаєв І. Образ дитини під час Голодомору в оповіданні М. Понеділка «Чорна хустка». *Література й історія* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (14–15 листопада 2024 р.). Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2024. С. 160–163.
3. Convention on the Prevention of the Crime of Genocide. URL: <https://www.refworld.org/legal/agreements/unga/1948/en/13495> <https://library.lg.ua/uk/article/1354> (дата звернення : 12.11.2024).
4. Ласкава Ю. Соціальний аспект становлення образу дитини-сироти в часи Голодомор. *Збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті»*, 11–12 червня 2020 року. Львів : Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. С. 118–121.
5. Литовченки Т. й О. Книга Жакіття. 1932–1938. Харків : Фоліо, 2018. 204 с.
6. Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в УСРР. *Енциклопедія історії України* / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2. : Г–Д. С. 145–146.
7. Ніколаєнко В. Дитина з інвалідністю в часи Голодомору в романі Н. Чайковської «Очевидець». *Вихід за межі: інклюзивна література як голос «іншого»*: матеріали міжнародної наукової конференції (26–27.09.2024 р.). Запоріжжя : БДПУ, 2024. С. 79–82.
8. Ніколаєнко В. Доля дитини в романі С. Талан «Розколоте небо». *Література й історія* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (14–15 листопада 2024 р.). Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2024. С. 253–255.
9. Pordges S. *The Polyvagal Theory: Neurophysiological Foundations of Emotions, Attachment, Communication, and Self-regulation*. New York : WWWNorton, 2011. 347 p.
10. Скубій І. Матеріальний світ дітей в роки Голодомору та що врятувало їхні життя. URL: <https://surl.li/exitie> <https://library.lg.ua/uk/article/1354> (дата звернення : 12.11.2024).

Nikolaienko V. M. “MAKE FIND MYSELF IN A WHIRLPOOL ME”: THE ARTISTIC PERCEPTION OF CHILDHOOD DURING THE HOLODOMOR IN THE NOVEL BY O. AND T. LYTOVCHENKO “THE BOOK OF HORRORS 1932–1938”

The article examines the peculiarities of artistic comprehension of the theme of childhood during the Holodomor in the novel by T. and O. Lytovchenko ‘The Book of Horrors. 1932–1938’. The work is the third book in the historical series ‘101 Years of Ukraine’ by the writers, which covers the years 1914–2014. Despite the fact that the range of scholarly research on the Holodomor of 1932–1933 is quite wide, the study of the tragedy of mass murder by starvation is only at its initial stages. At present, there are many issues that require a thorough multidisciplinary observation. This includes the stated topic, which in its general formulation has only a few developments, and on the example of the novel by T. and O. Lytovchenko ‘The Book of Horrors. 1932–1938’ is analysed for the first time. The text emphasises that the novel consists of short stories. Therefore, the author's reception of the Holodomor in general and childhood in particular correlates with the requirements of the genre: the authors emphasised the emotional aspects of the work, leaving a minimum of artistic space for descriptions. The fictional version of the story of children who lived through the Holodomor is short, but psychologically intense and frightening. Due to the age of the younger characters, natural mechanisms of energy conservation are triggered, which manifest themselves primarily at the level of motor activity: it is significantly reduced, and in indifference to everything except food and warmth. For them, hunger is experienced through the presence/absence of food, water and heat. Older children choose a survival strategy, adapting to the difficult conditions of reality. Their life experience is enough to understand what is happening and what the consequences of certain actions are. But in the face of despair, left to their own devices, they draw far from childish conclusions and make decisions for themselves and their younger siblings.

Key words: Holodomor, children, experience, life, behaviour, death, chance.